

अध्याय चार

४. नेपाली उखान, तुक्का र वाग्धाराको अध्ययन

४.१. नेपाली उखान र तुक्काको परिचय तथा स्वरूप

नेपाली लोकजीवनसँग सम्बन्धित लोकले आर्जित गरेका अनुभवहरूलाई लोक भाषामा अभिव्यक्त हुँदै आएका ज्ञानका सार रूप नै नेपाली उखान र तुक्काको स्वरूप मान्न सकिन्छ। नेपाली समाज विभिन्न भाषिक एवम् सांस्कृतिक पृष्ठभूमिबाट आएका मानिसहरूको समागमले बनेको समाज हो। प्रत्येक भाषिक एवम् सांस्कृतिक समुदायका आफ्ना आफ्नै मौलिक विशेषता बोकेका उखान अनि तुक्काहरू हुन्छन्। अतः नेपाली समाज र संस्कृतिमा त्यसको मूलमा रहेको त्यस्तो बहुस्रोतप्राप्त चरित्र स्वतः समाहित रहनु स्वाभाविक हो। यो तथ्य नेपाली लोकसंस्कृतिका महत्त्वपूर्ण अङ्ग मानिएका उखान, तुक्का र वाग्धाराहरूमा पनि लागु रहेको पाउन सकिन्छ। जात-जाति सम्बन्धी, खानपान सम्बन्धी, श्रम वा पेसा सम्बन्धी, संस्कार-संस्कृति सम्बन्धी विभिन्न नेपाली उखान, तुक्काहरूमा यसतौ वैशिष्ट्य कोलाउन सकिन्छ। जस्तै-

नेपाली उखानहरू

- अल्छीले जति जैसीले जान्दैन,
- गुन्द्रुकमा जात फाल्नु।
- मागेको मोहीले ढिँडो धेरै खाइन्छ।
- भैलो खेल्दै पोइला जाने, इत्यादि।

नेपाली तुक्काहरू-

- अङ्गारभन्दा काली, दस ठाउँमा टाली, अनुहार न दनुवार पोइ खोज्नु थाली।
- अमिलो जाँडको धेर निगार, नराम्रो मान्छेको धेर सिँगार (शृङ्गार)।
- काम गर्ने कालु, मकै खाने भालु।
- तामङको रिस साउनको भेल, मगरको रिस कोदोको तेल, आदि।

यस किसिमका विषयहरूको वर्णन पाइनु नेपाली उखानको मौलिक विशेषता मानिन्छ। नेपाली उखानहरूमा सार्वभौमिक विषयवस्तु वा विशेषताका साथ साथ क्षेत्रीय तथा नेपालीपन झल्किने उखानहरू पनि छन्। जो अन्य भाषाका उखानहरूसँग नमिल्ने र छुट्टै विशेषता वा मौलिकता बोकेका उखानहरू परम्परागत रूपमा नेपाली लोक जीवनमा व्याप्त छन्। माथि उल्लिखित उखानहरूमा नेपाली लोकजीवनका सांस्कृतिक अनुभूतिहरू स्पष्ट रूपमा देख्न पाइन्छ, जस्तै- जैसी, गुन्द्रुक, मोही, ढँडो, श्राद्ध खानु, भैलो खेल्नु, जाँडको निगार आदि कुराहरू नेपाली समाज तथा संस्कृतिसँग घनिष्ठ सम्बन्ध राख्छन्। यस प्रकारका उखान तुक्काहरू अन्य भाषाका उखान तुक्काहरूसँग मिल्दैनन् अर्थात् सोझै शब्दानुवाद गर्दा अर्थहीन बन्न पुग्दछन्। नेपाली समाजका विभिन्न भाषिकाका उखान र तुक्काहरूले पनि नेपाली लोकोक्तिको भण्डारलाई विशेष विस्तार र आढ्यता प्रदान गरेका छन्।

४.१.१. नेपाली उखान र तुक्काका विशेषता

नेपाली उखान र तुक्का रूप रचना तथा शैलीका दृष्टिले परस्पर बेग्लै भए तापनि उद्देश्य, विषय तथा विशेषताका दृष्टिले एकै प्रकारका मान्न सकिन्छ। यसर्थ अध्ययन सुविधाका निम्ति नेपाली उखान र तुक्काका विशेषतालाई एकै लहरमा राखेर अध्ययन गरिने छ। नेपाली उखान र तुक्कामा पनि अन्य जस्तै सार्वभौम विशेषतासँगै भाषागत आफ्नै केही विशेषताहरू छन्। नेपाली समाजको व्यवस्था, रीति-थिति, रहन-सहन, चाल-चलन आदि अनुरूप उखान र तुक्काका विशेषताहरू रहेका पाइन्छन्। विभिन्न विद्वानहरूले विविध मतहरू प्रतिपादन गर्दै नेपाली उखानका विशेषताहरू केलाउने काम गरेका छन्। 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' ग्रन्थका लेखकहरूले नेपाली उखान र तुक्काका विशेषता पाँच प्रकारका देखाएका छन्।^१ जस्तै –

१. लोकअनुभवलाई आत्मसात गरेको हुनु।
२. जनजिभ्रोबाट विस्तारित र विकसित हुनु।
३. गद्यात्मक भएर पनि लयात्मक हुनु।

^१ धर्मराज थापा, हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना, पूर्ववत् पृ ४२१

४. भाषालाई सिँगारी चुटकिलो र प्रभावकारी बनाउनु।
५. संक्षिप्त र सारगर्भित हुनु।

यस किसिमका उखान, तुक्काहरूमा लोक जीवनमा भोगेका दैनन्दिन अनुभवहरू, घटनाहरू आउँदो पिँढीका निम्ति संरक्षित सूत्रात्मक सार कथनहरू हुन्, जो व्यवहारिक जीवनोपयोगी हुँदछन्। कृष्णप्रसाद पराजुलीले नेपाली उखान, तुक्काबारे केही विस्तृत रूपमा विचार गर्दै निम्न ६ किसिमका विशेषताहरू देखाएका छन्^२ -

१. सारगर्भितता
२. संक्षिप्तता
३. सरलता
४. रूपविविधता
५. सजीवता
६. लोकप्रियता।

चूडामणि बन्धुले उखान, तुक्काका पाँचवटा विशेषताहरू देखाउँदै त्यसबारे चर्चा परिचर्चा गरेका छन्^३ जस्तै-

१. अनुभवसिद्ध ज्ञान
२. जातीय जीवनको सत्य
३. सार्वभौम र सार्वकालिक अभिव्यक्ति
४. संक्षिप्तता र सरलता
५. जीवन्तता र लोकप्रियता।

^२ कृष्णप्रसाद पराजुली, (२०१२) नेपाली उखान र गाउँखाने कथा, रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौँ नेपाल, पृ ३३

^३ चूडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पूर्ववत्, पृ ३३३, ३३४

उखान र तुक्काका विशेषताहरू निर्धारण गर्ने क्रममा विद्वान्हरूका मत-मतान्तरको समीक्षा गर्दा सुवेदी, थापा, बन्धु र पराजुलीमा लगभग मतैक्य रहेको पाइन्छ। उनीहरूले उखान र तुक्काका निम्न लिखित विशेषताहरू औल्याएका छन्-

१. अनुभवसिद्ध ज्ञान
२. जातीय जीवनको सत्य
३. सार्वभौम र सार्वकालिक अभिव्यक्ति
४. संक्षिप्तता र सरलता
५. जीवन्तता र लोकप्रियता।
६. रूपविविधता आदि।

शिवप्रसाद पौड्यालले पूर्ववर्ती विद्वान्हरूका मत-मतान्तरलाई पनि समावेश गर्दै उखान र तुक्काका दस प्रकारका विशेषताहरू देखाएका छन् तापनि उनले चर्चा गरेका विशेषताहरू चूडामणि बन्धुद्वारा निर्धारित विशेषताभित्रै समेटिन सक्ने पाइन्छन्। चूडामणि बन्धुद्वारा विविध दृष्टिकोणबाट समीक्षा गर्दै नेपाली उखान, तुक्काका विशेषताहरू केलाएर प्रस्ट पारेका छन्। यसर्थ चूडामणि बन्धुले निर्धारण गरेका नेपाली उखान र तुक्काका विशेषताहरूलाई सैद्धान्तिक रूपमा उखान र तुक्काका मुख्य अभिलक्षण मानी नेपाली लेप्चा उखान र तुक्काहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने अभिप्राय यस शोधप्रबन्धमा गरिन्छ।

४.१.१.१. अनुभवसिद्ध ज्ञान

भाषाको उत्पत्ति र विकाससँगै उखान र तुक्काहरू पनि लोकजीवनमा विकसित हुँदै आएका देखिन्छन्। उखान र तुक्का समाजको कुनै एकजना व्यक्तिको दैनन्दिन जीवन भोगाइको क्रमका अनुभवद्वारा रचना गरिएका भए तापनि कालान्तरमा ती कुनै व्यक्तिका रचना नभएर लोकको साझा सम्पत्ति बन्न पुग्दछन्। यसरी अनुभवशील व्यक्तिद्वारा भनिएका सत्य तथ्य र ज्ञानले भरिएका मार्मिक कथनलाई लोकले ग्रहण गरी प्रयोग प्रचलनमा ल्याएपछि ती कथन लोकोक्ति वा उखान, बन्न पुग्दछन्।^४ लोकजीवनमा प्रचलित अनुभवद्वारा खारिएको सूक्तिमय कथन उखान, तुक्का भएको

^४ शशिकांत सोनवणे, लोक साहित्य, (खान्देश और कुरुप्रदेश की लोकोक्तियों के परिप्रेक्ष्य में) पूर्ववत्, पृ ४१-४३

हुनाले यी अनुभवसिद्ध ज्ञानका सार मानिन्छन्। यसकारण विद्वान्हरूले उखान, तुक्कालाई लामो अनुभवबाट निस्केको छोटो वाक्य भनेको पाइन्छ।^५ यिनै आधारमा उखान र तुक्काहरू अनुभवसिद्ध ज्ञानका रूपमा ग्रहणीय छन्। नेपाली लोक जीवनमा प्रचलित त्यस किसिमका उखान र तुक्काहरू प्रशस्तै छन्। जस्तै-

नेपाली उखानहरू

- काम गर्नेले गल्ती गर्छ।
- करेलालाई गुडको मल दिए पनि तितै फल्छ।
- पैसा कमाएपछि मती बिग्रन्छ, इत्यादि।

नेपाली तुक्काहरू

- अकटको कुलो बिकटको खेत, बिसेँछु दाजै सिलोकको फेद।
- अघाएको भन्छ डाँडा पारी खाऊँ, भोकाएको भन्छ डाँडावारि खाऊँ।
- पिलोलाई माया नगर्नु, ज्वरोलाई हेला नगर्नु, आदि।

४.१.१.२. जातीय जीवनको सत्य

उखानले जातीय जीवनको सत्य र तथ्य कुराहरूलाई स्पष्ट रूपमा प्रकाश पार्दछ। जस्तै नेपाली मा प्रचलित उखान 'देखौँला पाँडेको दीर्घायु' लाई नेपालका मन्त्री पाँडे काजीको नामसँग जोडेर विद्वान्हरूले नेपालको ऐतिहासिक घटनासित सम्बन्धित ठहराएका छन्। उसै गरी 'मुकुन्दसेनले मुलुक मार्न नजानेको र तँ फुस्राले खिर खान नजानेको एकै भो'- भन्ने उखानले प्रथमार्द्धको नेपाली इतिहासको एउटा अध्ययनतर्फ औँल्याएको सपाइन्छ। त्यस्तै अर्को तुक्का छ- 'बाहिर रुमाले भित्र गुन्द्रुक उमाले'- यहाँ यस तुक्काले गुन्द्रुक उमालेर खाने नेपाली जाति वा समाजको विशेषता ध्वनित गर्दछ। गुन्द्रुक नेपालीहरूको जातीय खाद्य पदार्थ मनिन्छ। नेपालीबाहेक

^५ चूडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पूर्ववत्, पृ ३३३

अन्य बङ्गाली, मारवाडी, बिहारी आदिले गुन्द्रुकलाई खाद्य पदार्थको रूपमा ग्रहण गरेको पाइँदैन। यस तुक्काले नेपाली जातीय खाद्य बोध गराउँदछ। यसरी उखान र तुक्काका माध्यमले कुनै पनि देशसँग सम्बन्धित जनताको विचारधारा, रहन सहन, संस्कृति आदिका विषयमा सजिलैसँग पत्ता लगाउन सकिने हुँदछ।^६ यसरी उखान र तुक्कामा जातीय जीवनको अभिव्यक्ति पाइँने हुँदा तिनलाई त्यही जातिका विशेषता, क्रियाकलाप, संस्कृति, भाषिक आदिका सङ्ग्रहालय हुन् भन्न सकिन्छ।

४.१.१.३. सार्वभौमिकता र सार्वकालिकता

उखान र तुक्काहरू जातीय संस्कृति विशिष्ट हुँदा हुँदै पनि तिनमा सार्वभौम अनुभूतिहरूको अभिव्यक्ति समेटिएको हुन्छ। देश काल र परिवेश आ-आफ्नै भए पनि विश्वमा कहीं पनि मानिसले भोग्नुपर्ने आधारभूत कुराहरू प्रायः एकै हुन्छन्। विश्वका मानिसका स्थायीभावहरू पनि एकै हुने हुँदा तिनै भावहरूको प्रकाशनका निम्ति माध्यमगत रूपमा देखा पर्ने उखान र तुक्काहरू पनि मिल्दा जुल्दा हुनु स्वाभाविक देखिन्छ। यसका अतिरिक्त कुनै एउटा जाति वा भाषा विशेषका उखान वा तुक्का अनुवाद वा रूपान्तरद्वारा अन्य जातिका भाषा वा समाजमा पनि अर्थपूर्ण बन्न सक्छन्। जस्तै, अङ्ग्रेजीको प्रचलित उखान 'नेसेसिटी इज दि मदर अफ इन्भेन्सन' नेपालीमा रूपान्तर भई 'आवश्यकता नै आविष्कारकी जननी हुन्' प्रचलित देखिन्छ भने लेप्चामा 'आगत रे साक्चिडसा आबो मो' अर्थात् आवश्यकता नै सोचाइको बाबु हो भन्ने उक्ति प्रचलित छ। यसरी उखान र तुक्कामा अनुभवको सार्वभौमिकता रहेको पाउन सकिन्छ। सुरुदेखि नै प्रयोग प्रचलनमा रहिआएका उखान र तुक्काहरू रूप-संरचना र अर्थका दृष्टिले आज पनि जस्ताको तस्तै रूपमा प्रयोग हुनसक्ने हुँदा यसको सार्वकालिक रूप स्पष्ट हुँदछ। अतः उखान अनि तुक्काहरू विशिष्ट समाज-सांस्कृतिक परम्पराका कुरा भए तापनि तिनमा व्यक्त अनुभूतिहरूमा मानव मात्रको साझा भाव अन्तर्निहित रहने हुँदा तिनमा सार्वभौम चरित्र पाइनु स्वाभाविक हो।

^६ श्रीराम शर्मा, लोकसाहित्य : सिद्धान्त और प्रयोग, पूर्ववत्, पृ १५६

४.१.१.४. संक्षिप्तता र सरलता

संक्षिप्त र सरल रूपमा प्रस्टिन सक्नु उखान र तुक्काको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो। उखान र तुक्काहरू एकै वाक्यमा टुङ्गिने हुन्छन् तर तिनले दिने अर्थ गहन हुँदछन्। एकै वाक्यमा टुङ्गिने उखान र तुक्काले जीवनका अनुभवहरूको सार रूप प्रस्तुत गर्दछन्। उखान र तुक्काहरू संक्षिप्त अनि सरल किसिमतका हुन्छन्। धेरैजसो उखान र तुक्कामा आख्यानमात्मक तत्त्व लुकेको हुन्छ। यस्ता उखान र तुक्कालाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्दै जाँदा त्यहाँभित्र एउटा कथा वा आख्यान लुकेर बसेको थाहा पाइन्छ। त्यस्ता आख्यानलाई एउटै वाक्यमा तेरिज कसेर उखान वा तुक्काका रूपमा सरल भाषामा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ। सरल हुनका साथै उखान र तुक्कामा व्यञ्जनात्मकता र सारगर्भितता पनि रहेको हुन्छ। त्यसैकारण उखान र तुक्काले मूल कुरालाई प्रभावकारी ढङ्गमा एकै वाक्यमा व्यक्त गरिदिन्छन्। यसकारण यी सजिलै बुझ्न सकिने, बुद्धिग्राह्य र मुखस्थ राख्न सकिने प्रकृतिका हुँदछन्। जस्तै-

नेपाली उखानहरू

- आगो माग्नु आए जस्तो।
- उम्केको माछा ठुलो।
- औसर आउँछ पखैँदैन।
- बाँदरलाई लिस्नो।
- तित्राको मुखै बैरी।
- धेरै खाए गुँड पनि तितो हुन्छ, आदि।

नेपाली तुक्काहरू

- अति भए खति हुन्छ।
- अल्छे तिघ्रो स्वादे जिब्रो।
- किन रोइस मङ्गले? आफ्नै ढङ्गले।
- पुस फासफुस।
- हुनेहार दैव नटार, आदि।

४.१.१.५. जीवन्तता र लोकप्रियता

मौखिक प्रचलनमा एउटै स्वरूप र र शैली अनि उही अर्थमा रहिरहनु, परिवर्तन नहुनु आदि कुराहरू उखानका जीवन्तता र लोकप्रियताका लक्षण मान्न सकिन्छ। सबै वर्गका मानिसले ग्रहण गरेका लेख्य र कथ्य दुवै रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने हुँदा यसले स्वतः आफै जीवन्तता रहेको पाइन्छ भने यसको प्रयोगले भाषालाई पनि जीवन्त तुल्याउँदछ। लोकप्रियता उखानको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता हो। उखानहरू समाजमा प्रचलित हुन्छन् भने प्रयोग र प्रचलनले नै लोकप्रियता पनि प्राप्त गर्दछन्। यसरी लोक प्रचलनमा रहिरहेका हुँदा यी लोकप्रिय उक्ति बन्न पुगेका पाइन्छन्। उखान र तुक्का लोककै सम्पत्ति हुनाले नेपाली लोक जीवनमा लोकवार्ताका अन्य विधाहरूभन्दा यी उखान र तुक्काहरू खुबै लोकप्रिय छन्। भाव अभिव्यक्तिको क्रममा यी स्वतः प्रयोगमा आइहाल्ने हुँदछन्।

४.१.२. नेपाली उखान र तुक्काका संरचना तथा रूपविविधता

उखानहरू रूप र संरचनाका दृष्टिले विविध प्रकारका पाइन्छन्। मूलतः रूपविविधता उखानको रूपात्मक वर्गीकरण अन्तर्गत अध्ययन गरिने विषय हो। बन्धु, पौड्याल आदिले उखान र तुक्काको रूपरचनाका अध्ययन निम्नलिखित दुईवटा कुराका आधारमा गर्न सकिने देखाएका छन्^७

- १) वाक्य संरचना
- २) आकार

शिवप्रसाद पौड्यालले नेपाली उखानलाई निम्न रूपमा वर्गीकरण गरेको पाइन्छ

१. प्रश्नमूलक
२. प्रश्नोत्तरमूलक
३. कवितात्मक
४. अनुप्रासमूलक

^७ चूडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पूर्ववत्, पृ ३३३

५. भाषान्तर प्रभावित

उखानलाई रूपका आधारमा ६ भेदमा विभाजन गर्न सकिने कुरा उल्लेख गर्दै श्रीराम शर्माले यसका निम्न भेदहरू देखाएका छन्-^८

१. प्रश्नरूपक उखानहरू
२. निश्चयरूपक उखानहरू
३. निषेधरूपक उखानहरू
४. विधिरूपक उखानहरू
५. उपमानरूपक उखानहरू
६. संवादरूपक उखानहरू

त्यस्तै प्रकारले झमकप्रसाद शर्माद्वारा उखान तुक्काकाबारे विस्तृत रूपमा चर्चा गर्दै वर्गीकरणका मुख्य दुई आधारहरू देखाउँदै त्यसका पनि भेद उपभेदहरूमा वर्गीकृत गरेका छन्। उनले उखान र तुक्कालाई १) रूपात्मक वर्गीकरण, यसलाई तीन भेदमा विभक्त गरेका छन् –

- क. शब्दशक्तिमूलक दृष्टिकोण,
- ख. संरचनामूलक दृष्टिकोण
- ग. रसमूलक दृष्टिकोण।

यी तीन भेदलाई पनि अझ विविध उपभेदहरूमा विभक्त गरेका छन्। २) विषयात्मक वर्गीकरण अन्तर्गत जम्मा ५ भेदहरू देखाउँदै यसका पनि विभिन्न भेद-उपभेदहरू देखाएका छन्।^९ उनले गरेका वर्गीकरणमा केही तर्कसङ्गत देखिए तापनि लम्बा चौडा भेद-उपभेदहरूले अन्योल सृजना हुने बढी सम्भावना रहेको देखिन्छ। मूलतः उखान र तुक्काको संरचनात्मक शैलीबारे विवेचना गर्ने क्रममा उनीद्वारा वर्गीकृत रूपात्मक वर्गीकरणअन्तर्गत ख) संरचनामूलक दृष्टिकोणलाई हेर्न सकिन्छ। यसलाई पनि उनले एक्काईस उप-भेदहरूमा विभक्त गरेका छन्। यी मध्ये लघु आकार, मझौला आकार, लामो आकार, अनुप्रास वा तुकबन्दीयुक्त, प्रश्नमूलक र प्रश्नोतरात्मक उखान र

^८ श्रीराम शर्मा, लोकसाहित्य : सिद्धान्त और प्रयोग, पूर्ववत्, पृ १६५

^९ झमक प्रसाद शर्मा, बृहत् नेपाली उखान भण्डारण, पूर्ववत्, पृ v-vi

तुक्काबारे यस शोधप्रबन्धमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। आकारका दृष्टिले लघु आकारका उखान वा तुक्काहरू तीनदेखि चार पद वा शब्दका हुनुपर्ने उनको मत रहेको छ भने मझौला आकारका उखानहरू बढीमा बाह्रदेखि पन्ध्र शब्दहरू हुनुपर्ने र लामो आकारअन्तर्गत मझौला आकारका उखान वा तुक्काभन्दा लामो हुनुपर्ने मत रहेको पाइन्छ।^{१०} आकारका दृष्टिमा उनले गरेका वर्गीकरणअन्तर्गत लघु आकारका उखान र तुक्काहरू तीन वा चार शब्दका हुनुपर्ने भनेका छन्। यस्ता लोकप्रचलित कथनहरू एकै शब्दजोडाका अर्थात् दुई शब्दका पनि हुन्छन्, जो उनले गरेका वर्गीकरणभित्र पर्दैन। जस्तै-

उखानहरू

- गधालाई फूलबारी।
- गरेपछि जानिन्छ।
- छेपारोको उखान।
- चोरमाथि चकार।
- जन्मसँगै मृत्यु।
- दीयोमुनि अँध्यारो।
- पापीलाई बैकुन्ठ।
- बाँदरलाई लिस्नु।
- भालुको कन्पट।
- मरेपछि ओखती।
- मरौमाथि कात्रो, आदि।

तुक्काहरू

- चिन्नु नचिनाउनु।
- जङ्गलमा मङ्गल।
- तास वनवास।
- नआत्तिनु नमात्तिनु।

^{१०} झमक प्रसाद शर्मा, बृहत् नेपाली उखान भण्डारण, पूर्ववत्, पृ viii-ix

- पाप फलिफाप।
- पुस फासफुस।
- बेपार अपार।
- भारीमाथि सुपारी,आदि।

यस किसिमका दुई शब्दले मात्र बनेका उखान र तुक्काहरू उनी स्वयम्ले पनि आफ्नो पुस्तकमा राखेका छन्। मझौला आकार, र लामो आकारका उखान र तुक्काका सन्दर्भमा पनि उनले गरेका वर्गीकरण निर्दिष्ट र तथ्यपरक आधार रहेको पाइँदैन। यसकारण उनले गरेका यस किसिमका वर्गीकरणलाई हेर्दा युक्तिसङ्गत आधार नरहेको स्पष्ट हुँदछ।

चूडामणि बन्धुले आकारका दृष्टिले लघु आकारमा दुईदेखि चार शब्दका मानेका छन् भने मझौलामा औसत लमाइ तथा दुई-तीन समापिका क्रिया भएका र लामो आकारका उखानहरूमा तीनभन्दा बढी वाक्य भएका उखान तथा तुक्काहरूलाई मानेका छन्।^{१९} यहाँ बन्धुले वर्गीकरण गरेका उखान र तुक्काका सन्दर्भमा लघु आकारका निम्ति ठिक देखिए तापनि मझौला र लामो आकारका सन्दर्भमा निर्दिष्ट आधार नरहेको देखिन्छ। उनले लघुका निम्ति लोक कथनमा प्रयुक्त शब्दका सङ्ख्यालाई आधार बनाएका छन् भने मझौलाका निम्ति क्रियाका आधार लिएका छन् अनि लामो आकारका निम्ति वाक्यका आधारमा वर्गीकरण गरेका पाइन्छन्। नेपाली उखान, तुक्का र वाग्धारा यी तीनैवटा विषयलाई आकारका आधारमा वर्गीकरण गर्दा यिनमा प्रयुक्त शब्दहरूको सङ्ख्याका दृष्टिले गर्न सकिन्छ। यसो गर्दा आकारका दृष्टिले वर्गीकरणको निश्चित एउटा आधार प्राप्त हुँदछ। यसकारण आकारगत वर्गीकरण उखान र तुक्कामा प्रयुक्त शब्द सङ्ख्याकै दृष्टिले गर्नु युक्तिसङ्गत देखिएकोले यस शोधप्रबन्धमा वर्गीकरणका यस आधारलाई ग्रहण गरिन्छ। बन्धु, शर्मा आदिका उखान, तुक्काको वर्गीकरणबारे दिइएका मत-मतान्तरहरूलाई पनि समीक्षा गर्दै यिनमा प्रयुक्त शब्द सङ्ख्याका दृष्टिले यसरी वर्गीकरण गरिन्छ- १) दुईदेखि चार शब्द वा पद भएका उखान र तुक्कालाई लघु आकार, २) पाँचदेखि आठ शब्दहरू भएकालाई मझौला अनि ३) आठभन्दा धेरै शब्द वा पदहरू भएका लोक कथनहरूलाई लामा आकार भएका उखान, तुक्का मान्ने यस शोधप्रबन्धमा

^{१९} चूडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य, पूरववत्, पृ ३४०-३४१

निश्चित गरिएको छ। आकारगत दृष्टिले यिनै आधारमा नेपाली उखान र तुक्कालाई निम्न प्रकारले देखाउन सकिन्छ-

क) **लघु आकारका उखान र तुक्काहरू** (दुईदेखि चार शब्द वा पद भएका) –

लघु उखानहरू

- आगो माग्नु आए जस्तो।
- उम्केको माछा ठुलो।
- औसर आउँछ पर्खेँन।
- गधालाई फूलबारी।
- बाँदरलाई लिस्नो, आदि।

लघु तुक्काहरू

- अर्काको काम, कहिले जाला घाम।
- चिन्नु नचिनाउनु।
- जङ्गलमा मङ्गल, आदि।

ख) **मझौला उखान र तुक्काहरू** (पाँचदेखि आठ शब्दहरू भएका)-

मझौला उखानहरू

- अगुल्लोले हानेको कुकुर, बिजुली चम्किँदा तर्सिन्छ।
- दुई अङ्गुलको जिब्रो चलाउनु भन्दा टाउको हल्लाउनु निको।
- मन परेको केटो जेठाज्यु पन्यो।

मझौला तुक्काहरू

- एक कान, दुई कान, मैदान।
- धान कुटी चामल, भुस कटी थकावट।
- नदीमा भेल, लड्कामा खेल, साधुमा मेल, दुर्जनमा झेल, आदि।

ग) लामा आकार भएका उखान, तुक्का (आठभन्दा धेर शब्द वा पदहरू भएका)-

लामा आकारका उखानहरू

- कुकुरको पुच्छर बाह्र वर्ष ढुङ्ग्रामा हाले पनि बाङ्गाको बाङ्गै।
- गुडुत्किने ढुङ्ग्रामा काई र काममा लागि रहने फलाममा खिया लाग्दैन।
- भीरबाट खसेको गाईलाई राम राम पो भन्न सकिन्छ पिठ्युँ थाप्न सकिँदैन, आदि।

लामा आकारका तुक्काहरू

- अगि राँडले जानिन, पछि राँडले मानिन, बाघ लाग्यो घिच्याउन, राँडी लागी चिच्याउन।
- अघाएको भन्छ डाँडा पारी खाऊँ, भोकाएको भन्छ डाँडावारि खाऊँ।
- अङ्गारभन्दा काली, दस ठाउँमा टाली, अनुहार न दनुवार पोइ खोज्न थाली, आदि।

कपिलदेव लामिछानेले नेपाली उखान र तुक्काको संरचना गर्ने तीनवटा मुख्य तत्त्वहरू देखाएका छन्। ती हुन् १. कथ्य र भाव, २. भाषाशैली, र ३. उद्देश्य।^{१२} उखान र तुक्कामा कथ्य र भाव पक्ष खुबै टड्कारो रूपमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ। उखान र तुक्कामा वक्ताले भन्न खोजेको कुरा वा आन्तरिक भाव नै कथ्य रूपमा अभिव्यक्त हुँदछ। उखान र तुक्काको भाषाशैली एकदमै सरल तथा लोक भाषाको प्रयोगद्वारा निर्मित भएको हुन्छ। जस्तै- 'अल्लीको एकै हगाइ', 'कमिलालाई मुतको पैरो,' आदि। तुक्कामा पनि 'आफै बोक्सी, आफै धामी', 'बेलुकाको हाच्छिउँ, बिहानको हाइ, दिउँसोको निन्द्रा कालको भाइ', आदि यस कुराका दृष्टान्त हुन्। यसरी उखान र तुक्काहरूमा गहन भाव वा विचारतत्त्व रहेको हुन्छ जो एकदमै सूत्रात्मक रूपको हुँदछ। यस्ता भावहरूलाई अभिव्यक्त गर्न भाषा र शैलीको आवश्यकता पर्दछ। उखान र तुक्काहरू कुनै उद्देश्य वा प्रकार्यका लागि प्रयोग गरिन्छन्। यसकारण उखान र तुक्काका संरचनाको सन्दर्भमा आन्तरिक संरचना र बाह्य संरचना दुवै पक्ष खुबै दहिलो रहेको हुन्छ। आन्तरिक संरचनालाई अवलोकन गर्दा उखान र तुक्काले एउटा आख्यानलाई नै बहन गरेको हुन्छ। जो यसको भाव र विचार पक्षसँग सम्बन्धित छ। बाह्य संरचनालाई

^{१२} कपिलदेव लामिछाने (२०६९) नेपाली उखान तुक्काको अध्ययन, विवेक सिर्जनशील प्रकाशन, प्रा लि, काठमाडौँ, पृ १८

केलाएर हेर्दा यी सरल वाक्यमा प्रयुक्त छोटो वा लामा किसिमका हुन्छन्। क्रियायुक्त अनि क्रियामुक्त दुवै रूपका उखान तुक्काहरू पाइन्छन्।

उखान र तुक्कालाई विविध किसिमले प्रकट गर्न सकिने हुँदा रूपविविधतालाई एउटा महत्त्वपूर्ण विशेषताका रूपमा लिन सकिन्छ। यद्यपि शिवप्रसाद पौड्यालले देखाएका भेदहरूमध्ये कवितात्मक र अनुप्रासमूलक उखानहरू वास्तवमा तुक्का हुन् र तिनलाई तुक्का अन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिनु उचित देखिन्छ।

४.२. नेपाली तुक्काको संरचनात्मक शैली

भाव र विषयवस्तु तथा प्रसङ्गानुरूप प्रयोगका दृष्टिले उखान र तुक्का एकै जस्ता देखिए तापनि सूक्ष्म रूपले अध्ययन गर्दा संरचनाका दृष्टिले तुक्का एकदमै भिन्न हुँदछ। तुक्काहरूको संरचनागत वैशिष्ट्य वा यसलाई छुट्याउने प्रमुख तत्त्व तुकबन्दी हो जसले गर्दा तुक्काहरूमा लयात्मकताका साथै रागात्मक तत्त्व बढी टड्कारो रूपमा देखा पर्दछ। तुक्कामा अनुप्रासको प्रयोग आदि, मध्य वा अन्त्यमा भएको हुन्छ। कुनै कुनै नेपाली तुक्काहरूमा सिङ्गै उक्ति नै तुकबन्दीयुक्त पनि हुन्छन्। जस्तै-

- काम पनि नाइँ, माम पनि नाइँ,
- खानेबेलामा घिन नसम्झनू, सुत्नेबेलामा रिन नसम्झनू,
- यता फर्के रित्तो छ, उता फर्के भित्तो छ,
- कताको दैलो कताको भैलो, आदि।

यसर्थ यहाँ आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास र आद्योपान्तानुप्रास प्रयोगका आधारमा नेपाली तुक्काहरूलाई चार वर्गमा विभाजन गरी अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ। जस्तै-

आद्यानुप्रास

- अचार खाई,
विचार गर्नु।
- आफै बोक्सी
आफै धामी।

- काया भए,
माया हुन्छ।
- बिष खुवाए
बिष मात्र बढ्छ।
- वनको बाघले खाओस् कि नखाओस्,
मनको बाघले खाइसक्छ।
- लहरो तान्दा.
पहरो गर्जन्छ, आदि।

मध्यानुप्रास -

- खेत कमाउनु शिरमा,
बारी कमाउनु पुछारमा।
- घर खानु छोरीले,
देश खानु छोराले।
- राँढीको दिन जान्छ,
टुहुराको दिन फर्कन्छ, आदि।

अन्त्यानुप्रास-

- अनुहार न भाँति
उसै मेरो नाति।
- अभागी हग्न बस्यो
तीन बित्ताको काठ पस्यो।
- पानी खानु मूलको
बिहे गर्नु कुलको ।
- हुकुमको जवाब छैन,
कालको ओखती छैन, आदि।

आद्योपान्तानुप्रास-

- काम पनि नाइँ माम पनि नाइँ।
- कि परेर जानिन्छ, कि पढेर जानिन्छ।
- खानेबेलामा घिन नसम्झनू, सुलेबेलामा रिन नसम्झनू।
- गाई भए गोरस, भाइ भए भरोस।
- दिएर बिर्सनु, लिएर नबिर्सनु।
- दायाँ हातले खाए पनि उहही मुखमा,
बायाँ हातले खाए पनि उही मुखमा, आदि।

माथि उल्लिखित नेपाली तुक्काहरूलाई अध्ययन गर्दा यस किसिमका लोकथनहरूमा आदि, मध्य, अन्त्य र आद्योपान्तमा प्रयुक्त तुकबन्दी अर्थात् अनुप्रासका दृष्टिले वर्गीकरण गरिएको छ। विद्वान्हरूले अनुप्रास भनेर विशेष अन्त्यानुप्रासलाई नै इङ्गित गरेका पाइन्छन्। यसरी तुक्कामा प्रयुक्त अनुप्रासका स्थानलाई हेरेर अध्ययन गरेको पाइँदैन। यसका अतिरिक्त तुक्काहरू आकारका दृष्टिले वा तुक्कामा प्रयुक्त शब्दजोडा वा शब्द सङ्ख्याका आधारमा पनि वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ। लघु, मझौला र लामा किसिमका पाइन्छ भने प्रश्नमूलक र प्रश्नोत्तरीमूलक तुक्काहरू पनि नेपालीमा रहेका पाइन्छन्। यिनै आधारमा अध्ययन विवेचन गर्ने काम यस शोधकार्यमा भएको छ।

४.३. नेपाली प्रत्युखान र प्रतितुक्का

नेपाली उखान र तुक्काका विशेषताबारे अध्ययन गर्नेहरूले उखानहरूको अनुवाद र रूपान्तर हुनसक्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन्। अझ भनौँ, उखान र तुक्काहरू आजका सन्दर्भमा परिवर्तित रूपमा पनि चलिरहेका पाइन्छन्। समयको परिवर्तन सँगसँगै कतिपय परम्परागत रूपमा चलिआएका उखानहरू पनि परिवर्तन भई समाज तथा लोकजीवनमा प्रचलित बनेका छन्। भाषा, साहित्य एवम् संस्कृतिमा आएको परिवर्तन स्वरूप मान्छेको दैनन्दिन व्यवहारमा पनि परिवर्तन आउनु स्वाभाविक नै देखिन्छ। नेपाली समाजमा मात्र नभएर अन्यान्य भाषिक समुदायमा पनि यस्ता परिवर्तनहरू देख्न सकिन्छ। पाश्चात्य देशहरूमा लोकवार्ता अध्ययनका क्रममा उखान र

तुक्काहरूलाई विभिन्न किसिमले अध्ययन गरेको देखिन्छ। लोकद्वारा निर्मित उखान र तुक्काहरूको रूप रचनाका साथै विषयहरूको पनि परिवर्तन गरी लोकले नयाँ शैलीमा प्रयोग गर्दै ल्याएका त्यस्ता कथनहरूलाई अङ्ग्रेजीमा एन्टी प्रोभर्ब्स भनेको पाइन्छ।^{१३} विशेष गरी सिक्किम, दार्जिलिङ क्षेत्रका नेपाली भाषीमा यस किसिमका उखान र तुक्काहरू धेरै प्रयोग-प्रचलनमा रहेका छन्। यद्यपि यस किसिमका कथनहरूबारे छुट्टै प्रकारले अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइँदैन। यस प्रकारका उखानलाई अङ्ग्रेजीमा प्रचलित एन्टी प्रोभर्बका समानार्थी मान्न सकिन्छ। यस्ता संरचनाहरूका निम्ति नेपालीमा कुनै पृथक संज्ञा प्रचलनमा रहेको पाइँदैन। राधा शर्माले 'दार्जिलिङको लोकजीवनका वृत्तमा प्रचलित केही उखानहरू' शीर्षक लेखमा यस किसिमका उखानलाई प्रचलित नयाँ उखान, अहिलेको उखान, आजको उखान आदिका रूपमा उल्लेख गरेकी छन्।^{१४} उखान वा तुक्काहरू प्राचीन कालदेखिनै प्रयोग प्रचलन रहिआएका हुन्छन्। यद्यपि यिनलाई कुनै समय र कालको आधारमा हिजोको उखान, आजको उखान, नयाँ उखान, पुरानो उखान वा अहिलेको उखान भनेर वर्गीकरण गर्नु युक्तिसङ्गत देखिँदैन। उखान, तुक्का र वाग्धारहरू प्रयोगकर्ताले जुन-जुन काल वा समयमा प्रयोग गर्दछ ती त्यही कालको बन्न पुग्ने प्रवृत्तिका हुन्छन्। यसर्थ यिनले सधैं नयाँ रूपमा नै रहिरहने विशेषता बोकेका पाइन्छन्। यसो हुँदा राधा शर्माद्वारा माथि उल्लेख गरेकी आजको उखान वा नयाँ उखान वास्तवमा उखान नभएर उखान र तुक्काहरूकै अनुकृति मान्न सकिन्छ। यसर्थ यिनलाई छुट्टै संज्ञा दिएर अध्ययन अवलोकन गर्नु आवश्यक देखिन्छ। वर्तमान समयमा लोक प्रचलित यस किसिमका नेपाली उखान र तुक्कालाई अङ्ग्रेजीमा प्रचलित एन्टी प्रोभर्बको समानार्थी रूपमा क्रमैले प्रति+उखान- प्रत्युखान र प्रति+तुक्का- प्रतितुक्का भन्न सकिने देखिन्छ, जसले परम्परागत रूपमा रहेको उखान र तुक्काका नकल गरिएको, परम्परागत रूपमा भन्दा भिन्नै किसिमको लोक प्रचलित कथन भन्ने अर्थ प्रदान गर्दछन्। यस किसिमका प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरूले आधुनिक विषयवस्तु, आधुनिक परिस्थिति र परिवेशलाई समेटेका पाइन्छन्।

^{१३} वोल्फग्याङ मिडर, (Wolfgang mieder) (२००४) प्रोभर्ब्स ए ह्यान्ड बुक, ग्रीनवुड प्रेस, ८८ पोस्ट रोड वेस्ट, वेस्टपोस्ट सी टी ०६८८१, प्रिन्टेड इन युनाइटेड स्टेट अफ अमेरिका, पृ २५

^{१४} राधा शर्मा, (२०१३) दार्जिलिङको लोकजीवनका वृत्तमा प्रचलित केही उखानहरू, सम्पा पुष्कर पराजुली, नेपाली लोकवार्ता: अध्ययन, नेपाली विभाग, उत्तर बङ्ग विश्वविद्यालय, पृ ३३

पाश्चात्य विद्वान् वोल्फग्याङ माइडरले एन्टी प्रोभर्स्लाई 'प्यारोडिड ड्विस्टेड' अनि 'फ्याक्चर प्रोभर्स्' भनेका छन्, यस्ता परम्परागत रूपमा रहेका लोकप्रचलित उखान वा तुक्काभन्दा भिन्नै रूप र संरचनाका र आधुनिक विषयवस्तु भएका हँस्यौली, ख्याल-ठट्टाका माध्यमले प्रयुक्त हुने तथा भाषिक अन्तर्क्रियामा व्यङ्ग्य र उक्तिवैचित्र्य समेत प्रभावकारी रूपमा प्रकट गर्न सक्ने हुन्छन् भन्ने उनको मत रहेको पाइन्छ।^{१५} 'माइडरले ड्विस्टेड विस्डम: मडर्न एन्टी प्रोभर्स्' नामक आफ्नो ग्रन्थमा ३००० भन्दा बेसी यस प्रकारका नयाँ वा आधुनिक लोकोक्तिका रूपमा प्रचलित प्रत्युखान तथा प्रतितुक्काहरू सङ्कलन गरेको पाइन्छ। नेपालीमा दार्जिलिङ र सिक्किम क्षेत्रमा प्रचलित यस किसिमका प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरू भौगोलिक परिवेश, राजनैतिक कारण, सांस्कृतिक मिश्रण आदिका कारणले सृजना भएको तथ्य राधा शर्माले उल्लेख गरेकी छन्।^{१६} यस किसिमका प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरू लोकजीवनमा प्रशस्तै रहेको हुँदा तत्सम्बन्धी चर्चा गर्नु समय सान्दर्भिक देखिन्छ। यद्यपि यस किसिमका लोक कथनहरू बेरसिला देखिन्छन्। ठट्ट्यौलीका रूपमा प्रचलनमा रहेका यस्ता नौला रूप संरचना भएका प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरू हास्य व्यङ्ग्यका रूपमा प्रयुक्त हुने देखिए तापनि तिन व्यङ्ग्यभन्दा हास्य भाव धेरै रहेको पाइन्छ जसले गर्दा केही यस्ता प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरू सामान्य ठट्ट्यौली गफ जस्ता मात्र पनि देखिन्छ। जस्तै-

- काम पाइनस बुहारी गुन्द्रुकमा इस्त्री लगा।
- बाँदर बेसी बाठो भए केराको पातमा हाम फाल्छ।
- नमच्चिने पिङको डोरी चुँडियो।
- भिरमा जाने गोरुलाई अल द बेस्ट, आदि।

यस्ता प्रायः जसो प्रत्युखान वा प्रतितुक्काहरू वस्तुतः मूल उखान वा तुक्काका हास्यानुकृति मात्र हुने हुनाले यिनमा मूल उखान वा तुक्काको अर्थगौरव र विषयगत गम्भीरता र उदात्त अर्थाभिव्यञ्जना पाइन्न। त्यसैले कलात्मक मूल्यका दृष्टिले यी मूल उखान र तुक्काका छायाँका रूप मात्र ठहर्दछन्। लोकको जीवनशैली, जीवनदर्शन, विश्वास एवम् रुचिमा आएको परिवर्तनले कतिपय

^{१५} वोल्फग्याङ मिडर, (Wolfgang mieder) (२००४), प्रोभर्स् ए ह्यान्ड बुक, पूर्ववत्, पृ २८

^{१६} राधा शर्मा, दार्जिलिङको लोकजीवनका वृत्तमा प्रचलित केही उखानहरू, पूर्ववत् पृ ३८

उखान र तुक्काहरू व्यवहारबाट लोप भएर गएका छन् भने कतिपय परिवर्तित रूपमा प्रत्युखान र प्रतितुक्काका रूपमा प्रचलित रहेका पाइन्छन्। दार्जिलिङ सिक्किम क्षेत्रमा अचेल केही परिवर्तित रूपमा प्रचलित त्यस्ता प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरूका केही नमुना यहाँ प्रस्तुत छन्-

दार्जिलिङ सिक्किममा प्रचलित नेपाली प्रत्युखान

- अर्काको आङमा जुम्रा देख्ने, आफ्नोमा त जुम्रै भा'पो।
- अरूले गाडी चढे आफू हवाई जहाजमा उड्ने।
- ओह्रालो लागेको धोबीलाई साबुनले पनि खेदछ।
- जुन गोरुको सिङ छैन त्यसको नाम बाछा।
- जुन गोरुको सिङ छैन, बिस्तारै पलाउँछ।
- नाच्न जान्दैन गीतै रङ्डी।
- भिरमा जाने गोरुलाई पछाडिबाट लात।
- रातभरि रुङ्ग्यो उज्यालो भयो।
- रातभरि रुङ्ग्यो बिहान भयो।
- रातभरि रुङ्ग्यो बिहान त भुसुक्कै, आदि।

दार्जिलिङ सिक्किममा प्रचलित नेपाली प्रतितुक्काहरू

- आफू त महादेव उत्तानो पर, घोष्टो पर जति गर, कल्ले दिने वर?
- एक थुकी सुकी, हजार थुकी मैला।
- खाई सार कि लाई सार मरेपछि लासघर।
- नपाउनेले आइस्क्रिम पायो, तताईकन खायो।
- नपाउनेले आइस्क्रिम पायो, डन्ठीसितै खायो
- पैसा भए बङ्गालीले किन्छ बाडी, नेपालीले किन्छ गाडी कि साडी।
- पहाडको जनता यता न उता।
- बाह्र वर्ष रामायण पढ्यो, त्यसपछि क्रिस्चियन भयो।

- पढे नेहरू हुन्छ, नपढे ढेडु हुन्छ।
- बाँचुन्जेल हाँस खेल, मरेपछि तास खेल।
- सानो छँदा रहर लाग्दो, ठुलो भएपछि डरलाग्दो।
- यता न उता, बोरामा सुता आदि।

यसरी नौलो प्रकारले प्रस्तुत गरिएका वा परिवर्तन गरिएका र लोकजीवनमा प्रचलित प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरूमा पनि वर्तमान युगमा मान्छेले भोगेका कुनै न कुनै सत्य घटना तथा अनुभूतिहरू अवश्य रहेका हुँदा यस विषयमा चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक देखिएको छ। लेप्चा भाषामा भने यस किसिमका कथनहरू अर्थात् प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरू प्रयोग भएको पाइएको छैन।

४.४.१. नेपाली वाग्धाराको सङ्क्षिप्त परिचय

वक्ताले आफ्नो बोलीलाई ओजपूर्ण र प्रभावकारी बनाउन वाग्धाराको प्रयोग गर्दछ। शिष्ट साहित्यका लेखक रचनाकारले पनि आफ्नो रचना कृतिमा वाग्धाराको मनगो प्रयोग गरेका छन्। नेपालीमा नेपालीमा वाग्धाराको स्वरूप र संरचनाबारे 'बृहद् नेपाली व्याकरण'-का लेखकले अकर्मक र सकर्मक क्रियाका आधारमा नेपाली वाग्धाराहरू संरचित हुने तथ्य राख्दै उदाहरणहरू दिएका छन्।^{१७} चुडामणि रेग्मीले वाग्धाराको वर्गीकरण गर्ने क्रममा मुख्य दुई आधारहरू क) भषिक र ख) सांस्कृतिक देखाएका छन्। उनले देखाएका भषिक वर्गीकरणअन्तर्गत वाग्धाराको संरचनाबारे चर्चा गरिएको पाइन्छ। उनले प्रथममा एकपदीय अनि द्वितीयमा क्रियापदीय अनि त्यसलाई पनि पदसमूह, वाक्यांशमा विभाजन गरी वाग्धाराबारे अध्ययन गरेका छन्।^{१८} उनका मतमा नेपाली वाग्धाराहरूको संरचनात्मक स्वरूप यसप्रकार रहेका छन्-

२. विशेषण र क्रियाको मेलद्वारा,
३. विशेष्य र विशेषण दुवै पदहरू अनि क्रियाको मेलद्वारा,
४. अव्यय र क्रिया मिली,

^{१७} रोहिणीप्रसाद भट्टराई(वि सं २०३३) बृहद् नेपाली व्याकरण, ने रा प्र प्र काठमाडौँ, पृ ५६२

^{१८} चुडामणि रेग्मी (वि सं २०५७) नेपाली टुक्काहरूको अध्ययन, पूर्ववत्, पृ १४-१५

५. द्विरूक्त शब्द र क्रिया मिली,
६. असमापिका आदि क्रिया मिली,
७. पदावली र क्रियाको मेलद्वारा,
८. समस्त शब्द र क्रियाको मेलद्वारा,
९. वाक्यांश वा वाक्य र क्रियाको मेलद्वारा,
१०. विभक्ति चिह्न देखिने शब्द र क्रिया मिली बनेका वाग्धारा।

यस्तै प्रकारले चूडामणि बन्धुले वाग्धाराबार चर्चा गर्ने क्रममा अन्य विद्वान्हरू बालकृष्ण पोखरेल, चूडामणि रेग्मी आदिले वर्गीकरण गरेका एकपदीय वाग्धाराहरूलाई स्विकारेका छैनन्। उनको मतमा एकपद वा एउटा शब्दले मात्र बनेका त्यस्ता शब्दका अर्थलाई आलङ्कारिक अर्थविस्तारका रूप मान्दछन्।^{१९} उनले क्रियाका आधारमा क्रियापदमुक्त र क्रियादयुक्त दुई प्रकारले वाग्धाराको निर्माण हुने देखाएका छन्। यी दुईमध्ये क्रियादयुक्त वाग्धाराहरू एधर किसिमले निर्माण हुने देखाएका छन्।^{२०} जस्तै-

१. नाम र क्रिया,
२. विशेषण र क्रिया,
३. नाम +मा र क्रिया,
४. नाम+को+नाम र क्रिया,
५. विशेषण+नाम र क्रिया,
६. नाम, विशेषण र क्रिया,
७. नाम+ले र क्रिया,
८. नाम+बाट र क्रिया,
९. नाम+मा नाम+क्रिया,
१०. नाम+माथि क्रिया,
११. नाम+देखि+नाम+ क्रिया।

^{१९} चूडामणि बन्धु (वि सं २०६६) नेपाली लोकसाहित्य, पूर्ववत्, पृ ३५१

^{२०} चूडामणि बन्धु (वि सं २०६६) नेपाली लोकसाहित्य, पूर्ववत्, पृ ३५८

माथि उल्लिखित विद्वान्हरूको मत-मतान्तरलाई अध्ययन गर्दा मूलरूपमा क्रियायुक्त वाग्धाराहरू १) नामपद र क्रियापद, २) विशेषण र क्रिया, ३) नाम+विशेषण र क्रिया, ४) विशेषण+नाम र क्रिया, ५) असमापिका क्रिया र समापिका क्रियाका मेलद्वारा अनि ६) विभक्ति-चिह्न भएका शब्द र क्रियाका मेलद्वारा वाग्धाराहरू निर्माण हुने देखिन्छ। चूडामणि रेग्मीले देखाएका- पदावली र क्रियाको मेलद्वारा, समस्त शब्द र क्रियाको मेलद्वारा, वाक्यांश वा वाक्य र क्रियाको मेलद्वारा, विभक्ति चिह्न देखिने शब्द र क्रिया मिली बनेका वाग्धारा भन्ने कुरा अनि बन्धुले देखाएका वाग्धाराका संरचनात्मक रूप पनि जम्मै माथि देखाइएका छवटा प्रक्रियाअन्तर्गत पर्दछन्। यसकारण यस शोधप्रबन्धमा यी ६ प्राकारका क्रियायुक्त वाग्धारा र एउटा क्रियामुक्त वाग्धारा गरी जम्मा सात किसिमका वाग्धाराको संरचनात्मक स्वरूप देखाउने प्रयास गरिएको छ। जस्तै-

- क) **क्रियामुक्त वाग्धाराहरू-** आकाशको फल, डाँडाको घाम, परालको आगो, आदि।
- ख) **क्रियायुक्त वाग्धाराहरू-**
१. **नामपद र क्रियापद-** कम्मर कस्नु, कुरा काट्नु, जरा गाड्नु आदि।
 २. **विशेषण र क्रिया-** अन्धो हुनु, अमिलो हुनु, आदि।
 ३. **नाम+विशेषण र क्रिया-** नाक ठाडो हुनु, पेट कालो हुनु, जिउ भारी हुनु, आदि।
 ४. **विशेषण+नाम र क्रिय-** अँध्यारो मुख लाउनु, चैते बाँदर हुनु, छिटो हात चलाउनु, तोरीका फूल देख्नु, आदि।
 ५. **असमापिका क्रिया र समापिका क्रियाका मेलद्वारा-** जिउँदै मर्नु, उडेर जानु, मरेर बाँच्नु, पोलेर खानु, आदि।
 ६. **विभक्ति-चिह्न भएका शब्द र क्रियाका मेलद्वारा वाग्धाराहरू-** एक आँखाले हेर्नु, कानमा तेल हाल्नु, कर्के आँखाले हेर्नु, आदि।

४.४.२. नेपाली वाग्धाराको वर्गीकरण

नेपाली भाषामा वाग्धारा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रयोग भइ नै रहेको पाइन्छ। वक्ताले वाग्धाराहरू परम्परागत रूपमा लोकबाट आर्जन गरेको हुँदा बोल्दा वा लेक्दा स्वतः स्फूर्त रूपमा उसले यिनको प्रयोग गरिरहेका हुँदछ। नेपाली वाग्धाराको वर्गीकरण गर्ने क्रम बालकृष्ण पोखरेलको 'राष्ट्रभाषा' (वि सं २०३१) ग्रन्थबाट प्रारम्भ भएको देखिन्छ। यस ग्रन्थमा ग्रन्थकारले नेपाली वाग्धाराहरूलाई १) एकपदीय र २) अनेक पदीय गरी दुई मुख्य भागमा वर्गीकृत गरे भने अनेकपदीय वाग्धाराहरूलाई १) क्रियापदयुक्त र २) क्रियापदमुक्त गरी अझ दुई उप-भागहरूमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ।^{२१} रोहिणीप्रसाद भट्टराईले 'नेपाली बृहद् व्याकरण' (वि सं २०३३)-मा अकर्मक र सकर्मक क्रियाका आधारमा नेपाली वाग्धारालाई वर्गीकरण गरेका पाइन्छन्।^{२२} यस किसिमको वर्गीकरणलाई केवल संरचनात्मक वर्गीकरण मान्न सकिन्छ। यसरी नेपाली वाग्धारालाई वर्गीकरण गर्ने क्रममा हंसपुरे सुवेदी, गोविन्द आचार्य, चूडामणि बन्धु, चूडामणि रेग्मी, आदिले सुरुका विद्वान्हरूले भन्दा अलिक बेग्लै किसिमले अनि केही विस्तृत रूपमा वर्गीकरण गरेका पाइन्छन्। चूडामणि रेग्मीले नेपाली वाग्धाराहरूलाई क) भाषिक ख) सांस्कृतिक, ग) सहित्यिक अनि घ) मनोवैज्ञानिक गरी जम्मा चार मुख्य आधारमा वर्गीकरण गरेका छन्।^{२३} उनले भाषिक दृष्टिले गरेको वर्गीकरणको चर्चा माथि उल्लेख गरिएको छ भने विषयवस्तुका आधारमा पनि वाग्धारालाई वर्गीकरण गरेको पाइन्छ जसलाई यसरी देखाउन सकिन्छ-

१. पशु-पन्छी र कीट-पतङ्गसम्बन्धी
२. प्रकृति र पदार्थसम्बन्धी
३. धन-सम्पत्तिसम्बन्धी
४. मान-मर्यादा र प्रतिष्ठासम्बन्धी
५. पेसासम्बन्धी
६. काम बुझाउने शब्दसम्बन्धी
७. दिन र समयसम्बन्धी

^{२१} बालकृष्ण पोखरेल (वि सं २०३१) राष्ट्रभाषा, पूर्ववत्, पृ १२२-१२४

^{२२} रोहिणीप्रसाद भट्टराई (वि सं २०३३) नेपाली बृहद् व्याकरण, पूर्ववत्, पृ ५६२

^{२३} रेग्मी चूडामणि (दो सं २०५७) नेपाली टुक्काहरूको अध्ययन, पूर्ववत्, पृ १४

८. खेलसम्बन्धी
९. एउटै अर्थ भएका वाग्धाराहरू।

विषयात्मक वर्गीकरणका दृष्टिले चूडामणि बन्धुले पनि नौ किसिमका नेपाली वाग्धाराहरू देखाएका छन्।^{२४} ती निम्न प्रकारका छन्-

१. शरीरका अङ्ग र शारीरिक क्रियाका दृष्टिले
२. प्रकृतिसम्बन्धी
३. पशु-पन्छीसम्बन्धी
४. घर-गृहस्थीसम्बन्धी
५. सामाजिक र सांस्कृतिकसम्बन्धी
६. पौराणिक प्रसङ्गसम्बन्धी
७. कला-कौशल र आमोद-प्रमोदसम्बन्धी
८. राजनीति, प्रशासन र कानूनसम्बन्धी
९. व्यवसाय र धनोपार्जनसम्बन्धी।

त्यस्तै प्रकारले अन्य विद्वान्हरूले पनि यिनै आधारहरूबाट नेपाली वाग्धाराहरूलाई वर्गीकरण गरिइएको पाइन्छ। माथि उल्लेख गरिएको विद्वान्हरूको वर्गीकरणलाई अध्ययन गर्दा चूडामणि रेग्मीले शारीरिक अङ्ग प्रयुक्त वाग्धाराबारे चर्चा गरिएको पाइन्छ जो बन्धुले गरेका छन्। यस्तै प्रकारले रेग्मीले गरेका वर्गीकरणअन्तर्गत 'प्रकृति र पदार्थसम्बन्धी' भित्रै 'दिन र समयसम्बन्धी'- का वाग्धारालाई पनि राख्न सकिन्छ। उनले गरेका वर्गीकरणमा सामाजिक र सांस्कृतिक राजनीतिक पौराणिक आदि विषयबारे चर्चा गरिइएको पाइँदैन। माथि उल्लेख गरिएका विद्वान्हरूकै मत-मतान्तरका आधारमा विषयवस्तुका दृष्टिले नेपाली वाग्धाराहरूलाई निम्न सात प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ-

^{२४} चूडामणि बन्धु वसन(२०६६), नेपाली लोकसाहित्य पूर्ववत् पृ २५५-२५७

१. **मानव शरीर सम्बन्धी नेपाली वाग्धाराहरू-** आँखा चिम्लनु, आँखाको तारा हुनु, जुँगा मुसार्नु, पेट बोक्नु, हात दिनु, आदि।
२. **प्रकृति सम्बन्धी नेपाली वाग्धाराहरू-** आकाश छुनु, पश्चिमबाट घाम उदाउनु, दिन गन्नु, जरा गाड्नु, हावा लाग्नु, आदि।
३. **पशुपक्षी सम्बन्धी नेपाली वाग्धाराहरू-** कुइराको काग हुनु, गधा हुनु, बलिको वोको हुनु, भिजेको बिरालो हुनु, सुनको मृग हुनु, आदि।
४. **संस्कार वा संस्कृति सम्बन्धी नेपाली वाग्धाराहरू-** खरानी घस्नु, सगुन खानु, चोला फेर्नु, जोखाना हेर्नु, काग कराउनु, देउता चढ्नु, बोक्सी लाग्नु, आदि।
५. **खान-पानसम्बन्धी नेपाली वाग्धाराहरू-** खिचडी पखाउनु, घर खानु, दाल गल्नु, नून खोर्सानी हुनु, आदि।
६. **पेसासम्बन्धी नेपाली वाग्धाराहरू-** चाकरी गर्नु, जागिर खानु, दलाली गर्नु, पासो थाप्नु, बोहोनी गर्नु, रोजी-रोटी बढाउनु, आदि।
७. **राजनीति, प्रशासन र कानूनसम्बन्धी-** मुलुक मार्नु, झन्डा गाड्नु, जोलको हावा खानु, मामाघर जानु, खोरमा पर्नु, आदि।

नेपाली वाग्धारामा विशेष पदहरूको प्रयोग भएको हुन्छ, जसलाई फेर बदल गर्न नमिल्ने देखिन्छ। वाग्धारामा प्रयुक्त शब्द वा पदहरूलाई फेर बदल गर्दा त्यसले दिने लाक्षणिक अर्थ वा उक्तिवैचित्र्य नष्ट हुने र त्यसले वाग्धारा नबुझाएर सामान्य अर्थ दिने पद मात्र बुझिन्छ। जस्तै- आँखा तर्नु- लाई चक्षु तर्नु, पेट काट्नु- लाई भुँडी काट्नु, बनाउनु नहुने भन्ने पक्षमा धेरै अग्रज विद्वान्हरूले आफ्ना मतहरू राखेका छन्। नेपाली भाषामा त्यस्ता अनेकौँ लोक प्रचलित कथनहरू रहेका छन् जसलाई सूक्ष्म रूपले अध्ययन अनुसन्धान हुन आवश्यक देखिन्छ।

निष्कर्ष

यस अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको नेपाली उखान, तुक्का एवम् वाग्धाराको सैद्धान्तिक स्वरूप तथा भेदपभेदबारे विवेचना छ। नेपाली उखान, तुक्का र वाग्धारा सम्बन्धी विभिन्न विद्वान्हरूले प्रतिपादन गरेका विशेषता, वर्गीकरणका आधारहरू साथै यिनका संरचनागत विशेषता आदि कुराहरूको समीक्षात्मक अध्ययन गरिएको छ जसमा, नेपाली उखान, तुक्का एवम् वाग्धाराहरूका मौलिकताका आधारहरू पत्ता लगाई त्यस सम्बन्धी पनि केही उदाहरणका साथ विश्लेषण गरिएको छ। नेपाली उखान, तुक्का र वाग्धारासम्बन्धी अध्ययन गर्दा देखिएका मुख्य कुराहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्न प्रकारले देखाउन सकिन्छ-

- नेपाली लोकोक्तिमा रहेका उखान, तुक्का र वाग्धारा यी तीन उप-विधाहरूलाई अलग अलग विषयका रूपमा ग्रहण गरी अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ। यसो गर्दा लोकोक्तिका प्रत्येक उप-विधाहरूको संरचनात्मक स्वरूपबारे अध्ययन गर्नु सहज हुने देखिन्छ। विभिन्न तहका पाठकवर्ग, विद्यार्थी, शिक्षक-शिक्षिकावर्ग साथै अध्येतावर्गका निम्ति नेपाली उखान, तुक्का र वाग्धाराकालाई लोकोक्तिका स्वतन्त्र उप-विधाहरू तथा विषयका रूपमा ग्रहण गरी अध्ययन-अध्यापन गर्नु र गराउनु सहयोगसिद्ध हुने भएको छ।
- लोकोक्तिमा मौलिक विशेषता रहने मुख्य आधार जाति, खान-पान, समाज, भाषा र सांस्कृतिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक आदि कुराहरू हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट रूपले देखिएका छन्।
- संरचनागत शैली वा विशेषताका दृष्टिले नेपाली उखान, तुक्का र वाग्धाराका विविध रूप देखिन्छन्।
- आकारका दृष्टिले उखान र तुक्काहरूको वर्गीकरण गर्दा कसैले शब्द शङ्खालाई आधार लिइएका छन् भने कसैले यिनमा प्रयुक्त क्रियाका शङ्खालाई त कसैले वाक्यका आधार बनाई वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ। यसर्थ सबै विद्वान्हरूका अवधारणाहरूलाई एकरूपता प्रदान गर्नका साथै तर्कसङ्गत आधारका रूपमा नेपाली उखान र तुक्कामा प्रयुक्त शब्दहरूको शङ्खाकै आधारमा लधु, मझौला र लामो आकार भएका उखान र तुक्काहरू गरी जम्मा तीन भागमा वर्गीकरण गरिएको छ।

- प्रस्तुत अध्यायमा उखान र तुक्काहरूको नयाँ रूप तथा परिवर्तित रूपमा रहेका सिक्किम, दार्जिलिङ क्षेत्रमा प्रचलित यस प्रकारका कथनहरूलाई प्रत्युखान र प्रतितुक्काका रूपमा केही उदाहरणसहित अध्ययन गरिएको छ। यस किसिमका प्रत्युखान र प्रतितुक्काहरू परम्परित लोकका उखान र तुक्काहरूकै हास्यानुकृति मानिन्छन्।
- नेपालीमा वाग्धाराबारे अध्ययन परम्पराको लामो अवधि रहेको पाइए तापनि यसलाई जनाउने शब्ददेखि लिएर संरचनागत वर्गीकरण र विषयात्मक वर्गीकरण आदिमा अध्येताहरूको अवधारणाहरू आ-आफ्नै किसिमका पाइन्छन्। यसकारण ती अवधारणाहरूलाई समीक्षात्मक रूपले अध्ययन गरी त्यसैका आधारमा नेपाली वाग्धाराहरूलाई संरचनात्मक दृष्टिले सात अनि विषयवस्तुका दृष्टिले सात वर्गमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्ने प्रयास प्रस्तुत अध्यायमा गरिएको छ।